

III. ІСТОРІЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

УДК [94 (477) + 908 (477)]: 677

Г. К. Швидько

ДВНЗ «Національний гірничий університет»

ЗАГАДКОВА ІСТОРІЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ КАЗЕННОЇ ШОВКОВО-ПАНЧІШНОЇ ФАБРИКИ

У статті спростовується твердження про час і обставини появи в Катеринославі першого підприємства легкої промисловості, яке пізніше з'єдналося з казенною суконною фабрикою.

Ключові слова: Катеринослав, Новий Кодак, панчішна фабрика, законодавчі акти, датування.

А. К. Швидько

ГВУЗ «Горный национальный университет»

КРЕСТЬЯНСКИЕ САМОСУДЫ НА ДНЕПРОПЕТРОВ- ЩИНЕ В УСЛОВИЯХ ГОЛОДОМОРА 1933 г.

В статье говорится об ошибочности утверждения о времени и обстоятельствах появления в Екатеринославе первого предприятия легкой промышленности, которое позже слилось с казенной суконой фабрикой.

Ключевые слова: Екатеринослав, Новый Кодак, чулочная фабрика, законодательные акты, датировка.

A. K. Shvid'ko

SHEI «Mountain National University»

MYSTERIOUS HISTORY OF KATERYNOSLAV STATE SILK STOCKING FACTORY

The existing statement about the time and circumstance of origin of the first light industry enterprise in Katerynoslav, which was later merged with the state cloth factory, is refuted in the article on the basis of published and archive sources. The author claims that, firstly, the silk-stocking factory, besides the history of its appearance in Katerynoslav, is almost not men-

tioned in the studies; and secondly, Kupavinskaya near Moscow silk-stock-
ing factory was not transferred to Katerynoslav at all; thirdly, in 1789 the
silk-stocking factory already existed in the Cossack town of New Kaidaki
- one of the fortstate of the provincial city, which was being built.

Key words: Katerynoslav, Novyi Kodak, stock factory, legislative acts,
dating.

Матеріальною пам'яткою існування в Катеринославі з 1794 р. казенної суконної фабрики, першого на півдні України державного підприємства, є будівля ткацького корпусу фабрики поблизу залізничного вокзалу (колишній хлібозавод № 1). Але не вона тут є предметом нашого дослідження, а шовково-панчішна фабрика, історія якої з часом «розчинилася» в історії суконної фабрики. Якщо вона і згадувалося в дослідженнях, то дуже фрагментарно, заплутано і незрозуміло по окремоті цих загадок. Для початку простежимо хронологію цих загадок в дослідженнях і опублікованих джерелах.

Під час святкування 100-річчя Катеринослава, що відзначалося містом у 1887 р., спеціальне видання «Екатеринославский юбилейный листок» опублікувало спогади місцевого старожила Порфирія Яненка, якого у 1841 р. батько привіз до губернського міста на навчання. Переїхавши через р. Дніпро по «живому мосту» (де тепер залізничний міст № 1), хлопець побачив багато великих, на кілька поверхів, будівель з трубами, деякі з яких були вже без покрівлі, вікон та дверей. Мемуарист говорить: «Це були казенні панчішна спочатку, а потім суконна фабрики (нині корпуси і вокзал залізниці)» [11, с. 24]. Очевидно, згадка про панчішну (частіше вона саме так називається в джерелах) фабрику на той час зберігалася в народних переказах, бо вона зникла ще на початку XIX ст., на відміну від суконної, що діяла після того ще більше 30-ти років.

У 1891 р. була опублікована книга відомого історика А. Г. Брікнера «Потемкин», в якій розповідається про реалізацію планів Новоросійського генерал-губернатора князя Г. О. Потьомкіна по заведенню фабрик у Катеринославі. Посилаючись на історичні джерела, опубліковані в «Записках Одесского общества истории и древностей», він писав, що на

будівництво шовково-панчішної фабрики казна витратила 340 тисяч крб. Далі, у зв'язку із сюжетом про мандрівку імператриці Катерини II у 1787 р. на південь імперії, він пише: «На чулочной фабрике, которую успели устроить в Екатеринославе, были, как рассказывают, приготовлены шелковые чулки до того тонкие, что они вложены были в скорлупу грецкого ореха и поднесены Екатерине [2, с. 74]. Виходить, що у 1787 р. шовково-панчішна фабрика в Катеринославі вже існувала. На початку 20-х рр. ХХ ст. російський історик і економіст К. О. Пажитнов у збірнику історичних праць «Труд в России» опублікував статтю «На казенной Екатеринославской казенной и шелково-чулочной фабрике», в якій використав документи тоді щойно відкритого для дослідників архівного фонду Мануфактур-колегії [7]. Як видно вже з назви, він вів мову про одну фабрику – суконну і шовково-панчішну. Однак, на початку статті він пише, що «шовково-панчішна фабрика також спочатку належала Потьомкіну і знаходилася в Кременчуку; потім вона стала казенною і була з'єднана з суконною» [7, с. 32]. Крім того, ним зазначено, що у 1789 р. Г. О. Потьомкін купив під Москвою містечко Купавна для заведення в ньому шкіряної фабрики, а також робітників (на аукціоні проданих за борги), які виявилися нездатними для роботи у цій галузі, і він їх відправив на свою суконну фабрику, яка тоді ще знаходилася в містечку Дубровні Могилівської губернії.

У праці Д. І. Яворницького «История города Екатеринослава», написаній у 1937 р., а виданій лише у 1989 р., про суконну фабрику сказано, що вона була доставлена з білоруського Могилева. Звідки ж взялася шовково-панчішна фабрика, не сказано, хоча говориться, що на влаштування двох підприємств держава надала субсидію в 340 тисяч крб, «завдяки чому обидві фабрики відразу відкрили свої роботи». Описуючи мандрівку цариці та її зупинку в Новому Кодакі, Д. І. Яворницький повідомляв, що там для неї був побудований «розкішний дерев'яний палац, пізніше перетворений на місцеву суконну фабрику» [10, с. 70]. Отже, в Новому Кодакі і – суконна...

У 1959 р. вийшла перша з трьох монографій відомої російської дослідниці Півдня України О. Й. Дружиніної «Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.». У ній йдеться, що у 1794 р. в Катеринославі з'явилися два казенні підприємства – суконна і шовково-панчішна фабрики, – які, об'єднавшись територіально і адміністративно, утворили «крупну централізовану мануфактуру» [3, с. 229]. І далі: «Основою шовково-ткальної мануфактури було підприємство, придбане Потьомкіним у графа С. П. Ягужинського. До переведення в Катеринослав воно знаходилося в підмосковному селі Купавні» [3, с. 230]. В наступних двох монографіях («Южная Украина в 1800–1825 гг.». – М.: Наука, 1970; «Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860» – М.: Наука, 1981) дослідниця утверджує тезу про переведення шовково-панчішної фабрики в Катеринослав із підмосковної Купавни. Це було сприйнято краєзнавцями і вченими як аксіома. Заради справедливості, зазначимо, що О. Й. Дружиніна звернула увагу на те, що всі фабрики Г. О. Потьомкіна, які призначалися для переведення їх в нове губернське місто, називалися «катеринославськими», незалежно від місця їх розташування.

Зайнявшись ґрунтовним вивченням історії казенної суконної фабрики, по-перше, ми уважно переглянули свої записи під час роботи в різних архівах (Російському державному воєнно-історичному архіві в Москві, Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі, Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України), по-друге, проштудіювали відповідні тому періоду томи Повного зібрання законів Російської імперії, по-третє, багато часу витратили на вивчення відносно невеликого фонду «Катеринославська казенна суконна фабрика» в Державному архіві Дніпропетровської області, а також на пошуки будь-якої інформації стосовно шовково-панчішної фабрики в інших фондах цього архіву.

Тривалі пошуки і співставлення знахідок дають можливість стверджувати, що: по-перше, про шовково-панчішну фабрику, крім історії її появи в Катеринославі, майже не згадується в дослідженнях; по-друге, Купавинська підмосковна шовково-панчішна фабрика взагалі не була переведена до Ка-

теринослава; по-третє, у 1789 р. шовково-панчішна фабрика вже існувала в козацькому містечку Нові Кайдаки – одному із форштадтів губерньського міста, яке будувалося. Ці висновки потребують аргументації, яка й наводяться далі в цьому дослідженні. У 1790 р. Катеринославська казенна палата звернулася до місцевого намісницького правління «с испрашиванием разрешения, считать ли купленную его светлостью фабрику шелково-чулочную казенною». В опису справ канцелярії правителя Катеринославського намісництва за той же 1790 рік міститься справа під назвою «По рапорту канторы Екатеринославской чулочной фабрики, о причиненных в квартире мастерового Михаила Афанасьева проживающим в Кайдаках отставным прапорщиком Федоровым обидах». У тому ж опису інша справа з датою 1792 р. має заголовок «О выдаче суммы на удовольствие чулочной фабрики мастеровых жалованьем». У рескрипті цариці правителю Катеринославського намісництва В. В. Каховському 14 травня 1792 р. також згадується шовково-панчішна фабрика в Нових Кайдаках.

У Державному архіві Дніпропетровської області знаходимо «Відомість про фабрики і заводи Катеринославського намісництва за 1793 рік», в якій сказано: «В ведомстве Екатеринославского губернатора шелково-чулочная фабрика казенная на 136 станов, близ Екатеринослава в казенном селении Новых Кайдаках. Фабрика сия впредь (раніше – Г. Ш.) выработывая ежегодно шелковых чулок мужских 3408, женских 2016, перчаток 4800 пар..., приносит прибыли в год... [В его] нахождении переводимая в Екатеринослав из Дубровны суконной фабрика. Как она из местечка не переведена, то нельзя знать ныне о состоянии ея...» [5, арк. 44].

Намір уряду перевести дві казенні «катеринославські» фабрики в Катеринослав був оприлюднений 14 травня 1792 р. Але для прийому містом цих фабрик з їх робітниками і кріпосними селянами треба було організувати і виконати значний комплекс робіт (збудувати виробничі, адміністративні та житлові приміщення, заготовити продукти харчування тощо). 30 травня 1793 р. в Іменному указі «Про правила влаштування фабрик в Катеринославі і Купавинську» (звер-

таємо увагу читача на назву указу!), з посиланням на попередній указ, у пункті 5 йдеться: «Присоединение в одно с суконною фабрикой место и под один присмотр из местечка Кайдак, близ Екатеринослава состоящего, шелково-чулочной фабрики, хотя и желательна, но как место сие от Екатеринослава в весьма близком расстоянии и фабрика, с рабочими помещенная там в Путевом дворце нашем, имеет уже готовое и сухое жилище, то и нет нужды, до удобнейшего времени переносить ее теперь к первой, а тогда, когда суконная устроится, а станы и рабочие шелково-чулочной фабрики могут на некоторое время без приостановления работ поместиться между первыми, можно будет то Путевого дворца строение, с прибавлением для лучшей прочности новых материалов, присоединить к суконной фабрике с небольшими издержками» [8, с. 434].

Отже, не залишається ніякого сумніву в тому, що на час видання цього указу в Нових Кайдаках існувала шовково-панчішна фабрика, розташована в розкішному, хоч і тимчасовому дерев'яному палаці, в якому у травні 1787 р. зупинялася імператриця.

То, може, Купавинська фабрика була з'єднана з Кайдацькою, а вже потім з суконною? На це питання дає відповідь такий пункт згаданого царського указу: «Фабрику же шелковых материй, что под Москвой в Купавне, к которой присоединены мастера ленточные и бумажные, и которая по давнему ее тут существованию имеет прочные каменные и деревянные строения с избытком, и выходящим из дела и большею частию по заказам капитальных людей материям, есть уже испытанный при толь обширном городе расход, делающий безостановочное в капитале для заготовления материалов обращение, чего в новом и отдаленном крае ожидать невозможно, а при том и неотдаление ее от двора Нашего не меньше удобно для делания надобных собственному Нашему употреблению материй, оставить без перевода в Купавне на старом месте, присовокупя к ней из Дубровны и обученных тамо деланию позументов пяти из крестьян учеников...» [8, с. 435]. (Ця Купавинська фабрика восени 1804 р. була про-

дана князю Н. В. Юсупову, про що збереглася в Російському державному історичному архіві окрема справа обсягом майже 300 аркушів).

Залишається з'ясувати, коли і звідки в Нових Кайдаках з'явилася шовково-панчішна фабрика? І місце, і дата вже, власне, були названі. У «Справі про передачу в Комісаріатську експедицію Військової колегії для рішення незавершених справ по Катеринославській суконній фабриці» фонду 16 Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, датованій 1804 р., скарбник Мануфактур-колегії таємний радник Голубцов стосовно за давних боргів і витрат на заробітну плату робітникам фабрики повідомляв: «1-е, в Експедицію государственных доходов по делам и счетам Екатеринославских фабрик и довольствование людей при оных зависело от распоряжения начальника губернии по повелению князя Потемкина-Таврического и доходы того края непосредственно его распоряжению представлены были; 2-е, по его предписанию на заведение шелково-чулочной фабрики в Кременчуг, перевод оной в Екатеринослав и на жалованье мастеровым отпущено на счет сей из губернских доходов 25706 рублей 7 копеек, которые и поставлены действительным расходом и из долгу на фабрике по высочайшему повелению, состоявшемуся в 28-й день мая 1792 года, исключены...» [9, арк. 3].

Нагадаємо, що центром Катеринославського намісництва в роки будівництва правобережного міста Катеринослава був Кременчук. У 1789 р. Катерина II затвердила великий кошторис на будівництво міста, і губернські адміністративні установи були переведені в Нові Кайдаки. Тоді ж князь Г. О. Потьомкін і перевів із Кременчука свою «катеринославську» шовково-панчішну фабрику, яка незабаром була у нього викуплена казною. Так що Катерині II у 1787 р. подарували витонченої роботи панчохи, виготовлені не в Катеринославі, а на «катеринославській» панчішній фабриці в Кременчуці.

У зв'язку з переведенням панчішної фабрики у Нові Кайдаки згадаємо статтю відомого дослідника історії нашого краю В. О. Біднова «До історії колишніх запорозьких стар-

шин і козаків», написану на основі архівних та опублікованих А. О. Скальковським джерел. Розповідаючи про Лазаря Глобу, він пише, що 2 жовтня 1789 р. за розпорядженням Потьомкіна до Катеринослава із Кременчука привезли фруктові дерева і висадили їх «у Потьомкінському саду». І далі: «Інший сад Глоби біля слободи Половиці, за свідченням А. О. Скальковського, належав йому, Глобі, до самої його смерті, що трапилася нібито у 1793 році, а потім перейшов до казни і був приписаний до казенної суконної і шовкової фабрики, із яких остання в Катеринослав була доставлена на п'яти байдаках у 1789 р.» [1, с. 239].

27 січня 1797 р. директор обох фабрик Фрідріх Кнорінг направив рапорт на ім'я губернатора М. М. Бердяєва, до якого додав «Відомість» про борги, що їх мали сплатити державі фабричні робітники, з поясненням, які конкретно і з якого часу вони тягнуться. Останнє речення «Відомості» таке: «Все вышеписанные недоимки повелено высочайшим именным Указом исключить (це слово в тексті написано з помилкою – Автор) и в подкрепление фабрик к достижению совершенства от взыскания подушных денег, провианта и рекрут пожаловано на 10 лет льготы со времени переведения их в Екатеринослав с 789, а суконной с 794 года» [4, арк. 18].

Але новому губернатору знадобилися ґрунтовніші відомості про фабрики. Вже через кілька днів директор рапортував йому: «Во исполнение ордера вашего превосходительства от 25 числа сего генваря под № 24 мне данного приема честь донести: на каком основании казенные суконная и чулочная фабрики заведены, никаких при фабрике документов не имеется, кроме что состояли они в собственном распоряжении и заведении покойного генерал-фельдмаршала князя Потемкина-Таврического и кому от его светлости поручаемы во управление, тот и отдавал отчеты прямо ему, яко за собственность...» [4, арк. 18 зв.].

27 березня того ж 1797 р. в Мануфактур-колегію на запит її президента князя М. Б. Юсупова був відправлений рапорт директора фабрики. Після короткої преамбули в ньому вміщено «Описание состояния Екатеринославских казенных

суконной и чулочной фабрик». Стосовно ранньої історії шовково-панчішної фабрики кілька разів в опису використано слово «невідомо». А про виробництво товарів і працівників є цікаві дані. На відміну від суконної фабрики, яка виготовляла і реалізувала свою продукцію за державними замовленнями, панчішна фабрика виробляли їх «в партикулярную продажу» та на замовлення. Тоді на шовково-панчішній фабриці нараховувалося 135 станів, з яких діючих було лише 83. Працюючих на ній чоловіків і жінок було 323 особи. Фабрика виготовляла чоловічі, жіночі і дитячі панчохи різних сортів, ковпаки, рукавички, камзоли, фуфайки, шкарпетки («карпетки»), штани, шаровари, гаманці [4, арк. 40 зв.].

Найбільш раннім документом, що вийшов із контори шовково-панчішної фабрики, є виявлений нами лист доглядача її Івана Антонова з Кайдак директору П. І. Ліпрандію в Москву, датований 19 березня 1791 р. В ньому йдеться про виробничі справи. Історія шовково-панчішної фабрики тепер стає нам більш відомою і завдяки знайденій прибутково-видатковій книзі за 1794 р. з помісячними звітами і зазначенням місця розташування фабрики – «Кайдак». Але це вже предмет іншої наукової розвідки.

Закінчимо цей короткий сюжет з історії Катеринославської шовково-панчішної фабрики тим, що незабаром після влаштування в Катеринославі суконної фабрики вона була переміщена на її територію, а закінчила своє існування у 1805 р. при передачі обох підприємств у відомство Комісаріатської контори Військової колегії.

Бібліографічні посилання

1. Беднов В. К истории бывших запорожских старшин и Козаков / В. Беднов // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. – Екатеринослав, 1915. – Вып. X. – С. 217 – 261.
2. Брикнер А. Г. Потемкин / А. Брикнер. – СПб., 1891. – 276 с.
3. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1959. – 280 с.
4. Журнал вихідних документів за 1797 р // Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 741. Катеринославська казенна суконна фабрика, оп.1, спр. 36. – 140 арк.
5. Копії документів за 1776–1795, 1808 рр., виявлені в центральних дер-

- жавних архівах СРСР з історії міст і сіл Катеринославщини // ДАДО. – Ф. 4540. Дніпропетровська обласна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР», оп. 1, спр. 1044-б. – Т. 2. – 152 арк.
6. Листи на ім'я директора фабрики П.І. Ліпрандів. 1790 -1797 рр. // ДАДО. – Ф. 741. Катеринославська казенна суконна фабрика, оп. 1, спр. 5. – 127 арк.
7. Пажитнов К. А. На казенной Екатеринославской суконной и шелково-чулочной фабрике / К. А. Пажитнов // Труд в России. Исторический сборник. – Л., 1924. – Кн. 2. – С. 32 – 37.
8. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 23. – 974 с.
9. Справа про передачу в Комісаріатську експедицію Військової колегії для рішення незавершених справ по Катеринославській суконній фабриці // Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 16. Відділення мануфактур державного господарства МВС, оп. 1, спр. 381. – 7 арк.
10. Яворницький Д. И. История города Екатеринослава / Д. И. Яворницький. – Днепропетровск, 1989. – 197 с.
11. Яненко Порфирий. Воспоминания / Порфирий Яненко // Екатеринославский юбилейный листок. 1787 – 9 мая – 1887. – Екатеринослав, 1887. – 256 с.

Надійшла до редколегії: 31.05.2017